

ELIZA KANIA

PREKARIAT

**I PROCES PREKARYZACJI PRACY –
NOWE KIERUNKI ZMIAN SPOŁECZNO-
GOSPODARCZYCH W ŚWIECIE**

**PIERWSZA NAGRODA POLSKIEGO TOWARZYSTWA
NAUK POLITYCZNYCH W 2017 ROKU**

wydawnictwo
adam marszałek

ELIZA KANIA

Prekariat i proces prekaryzacji pracy
Nowe kierunki zmian społeczno-gospodarczych
w świecie

wydawnictwo
adam marszałek

RECENZENT

prof. zw. dr hab. Grzegorz Piwnicki (Uniwersytet Gdański)
dr hab. Krzysztof Szewior (Uniwersytet Warszawski)

REDAKTOR PROWADZĄCY

Daniel Kawa

REDAKTOR TECHNICZNY

Krystyna Samsel

KOREKTA

Zespół

PROJEKT OKŁADKI

Eliza Kania

Na okładce wykorzystano zdjęcia z archiwum autorki oraz fotografie opublikowane na platformie Flickr na licencji Creative Commons (autorzy i autorki: Michael Fleshman, Bob Jagendorf, Nacho Jorganes, g p, Timothy Krause, Julien Lagarde)

© Copyright by Wydawnictwo Adam Marszałek

Wszystkie prawa zastrzeżone. Książka, którą nabyłeś, jest dziełem twórcy i wydawcy. Żadna jej część nie może być reprodukowana jakimkolwiek sposobem – mechanicznie, elektronicznie, drogą fotokopii itp. – bez pisemnego zezwolenia wydawcy. Jeśli cytujesz fragmenty tej książki, nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło

Toruń 2020

ISBN 978-83-8180-406-6

Wydawnictwo prowadzi sprzedaż wysyłkową:

tel. 56 664 22 35, e-mail: marketing@marszalek.com.pl

Wydawnictwo Adam Marszałek, ul. Lubicka 44, 87-100 Toruń

tel. 56 664 22 35, e-mail: info@marszalek.com.pl, www.marszalek.com.pl

Drukarnia, ul. Warszawska 54, 87-148 Łysomice, tel. 56 678 34 78

Na podstawie pracy doktorskiej: *Proces prekaryzacji pracy – nowe kierunki zmian społeczno-gospodarczych w świecie* (Wydział Nauk Politycznych i Dziennikarstwa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu), nagrodzonej pierwszą nagrodą Polskiego Towarzystwa Nauk Politycznych w 2017 roku.

Promotor pracy: prof. zw. dr hab. Maciej Walkowski (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu)

Promotor pomocniczy: prof. UAM dr hab. Iwetta Andruszkiewicz (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu).

Spis treści

Wstęp	11
Od kryzysu do kryzysu	12
Wybrane konteksty	16
Rozwój debaty	18
Proces prekaryzacji pracy, prekariat i prekarność – podstawowe znaczenie pojęć	19
Konstrukcja książki	20
Ramy czasowe	24
Cele pracy, hipotezy i pytania badawcze	24
Metody badawcze	26
Literatura i źródła	27
 ROZDZIAŁ I	
Proces prekaryzacji pracy, prekariat i prekarność – geneza pojęć i definicje ..	29
1.1 Efekty przekształceń w procesie organizacji pracy i produkcji. Geneza refleksji nad procesem prekaryzacji pracy, prekariatem i prekarnością	30
1.1.1 Praca w kapitalizmie: początki refleksji nad znaczeniem pracy i pozycją pracowników oraz pracownic	30
Karol Marks, Fryderyk Engels i krytyka pracy w kapitalizmie ..	32
Ludwik von Mises – emancypacyjny potencjał kapitalizmu ...	37
Praca kapitalistyczna – koncepcje zmiany	38
1.1.2 Refleksja nad modelem organizacji pracy. Fordyzm jako punkt odniesienia	39
1.1.3. Globalizacja, neoproletariat i przemiany postfordowskiego zwrotu technologicznego – André Gorz	46
1.1.4 Proces prekaryzacji pracy a elastyczność i konkurencja – Pierre Bourdieu	50
1.1.5 Proces prekaryzacji pracy a ekspansja uczelni wyższych	52
1.1.6 Proces prekaryzacji pracy a praca niematerialna – Antonio Negri, Michael Hardt	55
1.1.7 Prekariat a kognitariat i społeczeństwo informacyjne	59
1.2 Proces prekaryzacji pracy, prekariat i prekarność jako globalny problem społeczny. Przegląd współczesnych stanowisk teoretycznych ..	60
1.2.1 Proces prekaryzacji pracy jako hegemonia elastyczności – teoria Guya Standinga	60

1.2.2 Definiowanie prekariatu – teoria Guya Standinga	63
1.2.3 Prekariat a nowa struktura klasowa	67
1.2.4 Określanie składu prekariatu – teoria Guya Standinga	70
1.2.5 Proces prekaryzacji pracy, prekariat i prekarność a bezrobocie, kryzys ekonomiczny i demontaż sektora publicznego – teoria Guya Standinga	73
1.2.6 Proces prekaryzacji pracy, prekariat i prekarność a utrata godności – teoria Zygmunta Bauman	74
1.2.7 Prekaryzacja i prekarność – uwagi uzupełniające Judith Butler i Isabell Lorey	78
1.2.8 Prekarność jako ubóstwo czasu i zniewolenie – uwagi uzupełniające Antonio Negriego, Michela Hardta i Franco „Bifo” Berardiego	81
1.2.9 Prekarność jako demokratyzacja wyzysku – uwagi uzupełniające: Enda Brophy i Grieg de Peuter	83
1.2.10 Fazy emancypacji politycznej prekariatu i scenariusze – teoria Guya Standinga	84
1.3 Geneza ruchów społecznych w oparciu o „ramę prekarności” (<i>precarity frame</i>). Nowa płaszczyzna działań ruchów społecznych i tworzenia postulatów politycznych	87
1.3.1 Geneza „ramy prekarności”	88
1.3.2 Dyfuzja ramy prekarności – pierwsze wyobrażenia i rozwój ruchów społecznych w latach 2001–2006	91
1.3.3 Internet a rozwój i organizacja ruchów społecznych opartych o ramę prekarności	98
1.3.4 „Buntowniczy prekariat” (<i>the precarious rebels</i>) – proces prekaryzacji pracy, prekariat i prekarność a działania polityczne ...	100

ROZDZIAŁ II

Proces prekaryzacji pracy, prekariat i prekarność a skutki kryzysu ekonomicznego 2008+	102
2.1 Kryzys ekonomiczny 2008+. Geneza, przebieg i skutki ekonomiczne ..	103
2.1.1 Przyczyny wystąpienia globalnego kryzysu ekonomicznego 2008 +	104
2.1.2 Załamanie w Stanach Zjednoczonych i globalna eskalacja kryzysu ekonomicznego 2008+	118
2.1.3 Reakcja na szczyblach instytucjonalnych – pakiety pomocowe w Stanach Zjednoczonych	125
2.1.4 Reakcja na szczyblach instytucjonalnych – pakiety pomocowe w Europie	129
2.2 Społeczne skutki kryzysu ekonomicznego	132
2.2.1 Dyskusja o odpowiedzialności za kryzys ekonomiczny 2008+ ...	132

2.2.2 Społeczne skutki kryzysu ekonomicznego 2008+ w Stanach Zjednoczonych	138
2.2.3 Społeczne skutki kryzysu ekonomicznego 2008+ w Europie	143
2.2.4 Polityka zaciskania pasa – <i>austerity policy</i>	149
2.3 Kryzys ekonomiczny 2008+ a wzrost prekariatu	154
2.3.1 Polityka zaciskania pasa jako „faustowski pakt”	154
2.3.2 Wzrost nierówności, ubóstwo i bezdomność	157
2.3.3 Bezrobocie, luka w wykorzystaniu siły roboczej i gwałtowny spadek płac	161
2.3.4 Polityka piekła i polityka nieba – fundamenty protestów społecznych i kryzys idei	164

ROZDZIAŁ III

Proces prekaryzacji pracy, prekariat i prekarność a główne postulaty zmiany i propozycje rozwiązań na podstawie działań ruchów społecznych i dyskursów naukowych	168
3.1 Geneza i postulaty ruchów protestu powstałych po kryzysie ekonomicznym 2008 +	169
3.1.1 Hiszpania i ruch Indignados/as – geneza i organizacja	170
3.1.2 Dyfuzja protestów – geneza i organizacja ruchu Occupy Wall Street w Stanach Zjednoczonych	178
3.1.3 Główne postulaty i propozycje zmiany ruchu Indignados/as	188
3.1.4 Główne postulaty i propozycje zmiany ruchu Occupy Wall Street	191
3.2. Efekty działań ruchów Indignados/as oraz Occupy Wall Street i wypracowane rozwiązania a proces prekaryzacji pracy, prekariat i prekarność	196
3.2.1 Płaszczyzna tożsamościowa	197
3.2.2 Płaszczyzna dotycząca świadomości społecznej	201
3.2.3 Płaszczyzna organizacyjna	207
3.2.4 Płaszczyzna polityczna	211
3.3 Proces prekaryzacji pracy, prekariat i prekarność – rozwiązania proponowane przez środowiska akademickie	216
3.3.1 Redefinicja pojęcia pracy i czasu pracy	216
3.3.2 Zmiana modelu walki z brakiem zatrudnienia i regulacja elastycznego zatrudnienia	220
3.3.3 Zmiana systemu redystrybucji dóbr – powszechny dochód podstawowy, państwowe fundusze majątkowe (<i>sovereign wealth funds</i>), renta naftowa	225
Powszechny dochód podstawowy – główne koncepcje	226
Powszechny dochód podstawowy – krytyka i kalkulacje	229

Powszechny dochód podstawowy – propozycje finansowania: podatek od transakcji finansowych, podatek Robin Hooda, i inne	231
Powszechny dochód podstawowy – propozycje finansowania: państwowe fundusze majątkowe, renta naftowa, fundusze kapitałowe	234
3.3.4 Solidarność i świadomość społeczna	238
3.3.5 Pozycja i zaangażowanie polityczne jednostki	241

ROZDZIAŁ IV

Proces prekaryzacji pracy, prekariat i prekarność – podejścia krytyczne	246
4.1 Niekompletna perspektywa badawcza	247
4.1.1 Perspektywa postkolonialna oraz koncentrowanie się na państwach najlepiej rozwiniętych gospodarczo	247
4.1.2 Hegemonia pracy niematerialnej jako iluzja – marginalizacja istoty współczesnej klasy robotniczej i perspektywa elitarystyczna	252
4.1.3 Idealizacja fordyzmu	256
4.1.4 Prekarność jako norma, fordyzm jako wyjątek	258
4.1.5 Krytyka feministyczna	260
Fałszywa neutralność	262
Skala wykluczeń	264
„Najbardziej powszechna manipulacja” – nieodpłatna praca kobiet	271
Dewaluacja pracy afektywnej	275
4.2 Wyzwania definicyjne i potencjał polityczny	275
4.2.1 Czy prekariat jest klasą społeczną?	276
4.2.2 Dyskurs poklasowy	278
4.2.3 Mglistość definicji – czym prekariat <i>jest</i> , czym nie <i>jest</i> ? Co prekariat <i>powoduje</i> ?	280
4.2.4 Potencjał migrantek i migrantów	281
4.2.5 Prekariat a potencjał polityczny	282
4.3 Proces prekaryzacji pracy, prekariat i prekarność jako pojęcia o ograniczonej innowacyjności	285
4.3.1 Ograniczona innowacyjność konceptu	285
4.3.2 Brak autorskiej analizy danych i uogólnienia	287

ROZDZIAŁ V

Proces prekaryzacji pracy, prekariat i prekarność – potencjał dyskursywny i polityczny. Wybrane przykłady	291
5.1 Płaszczyzna polityczna i antypolityka	292
5.1.1 Podemos – przypadek Hiszpanii	294

5.1.2 Bernie Sanders i lewicowe oblicze Patrii Demokratycznej – Stany Zjednoczone Ameryki Północnej	303
The Squad	312
5.1.3 Syriza w Grecji i pozostałe ugrupowania	313
5.1.4 Po prawej stronie sceny politycznej	315
5.2 Stosowane rozwiązania – powszechny dochód podstawowy, podatek od transakcji finansowych, niezależne fundusze majątkowe, batalia o tygodniowy czas pracy	322
5.2.1 Powszechny dochód podstawowy – Kanada, Finlandia, Szwajcaria, przypadek Barcelony i inne	322
Kanada – pionierski eksperyment „Mincome”	323
Finlandia – pierwszy pilotaż na szczeblu krajowym	327
Szwajcaria – referendum ogólnokrajowe	330
Barcelona i B-Mincome	332
Etap początkowy – Utrecht i inne	334
Yanis Varoufakis i kampania na rzecz powszechnego dochodu podstawowego	335
Powszechny dochód podstawowy: nastroje społeczne w Europie	337
5.2.2 Podatek od transakcji finansowych i państwowe fundusze majątkowe	339
5.2.3 Batalia o czas pracy – Francja, Portugalia, Finlandia i inne	343
Finlandia, zamieszanie medialne i eksperymenty tymczasowe	346
5.3 Pozostałe konteksty	347
5.3.1 Kontekst migracji a wzrost prekariatu	347
5.3.2 Kontekst edukacji i dopasowania do rynku pracy	351
5.3.3 Przypadek Polski – sytuacja na rynku pracy	352
5.3.4 Przypadek Polski – nowe otwarcie polityczne	361
Zakończenie	368
Podsumowanie	368
Scenariusze	375
Appendix	383
Daleko od solidnej nowoczesności – wywiad z prof. Zygmunt	
Baumanem	384
Korzystając z wolności – wywiad z prof. Judith Butler	389
Jednoczcie się, domagajcie zmian i ryzykujcie – wywiad z prof. Guyem Standingiem	397
Bibliografia	404
Spis rysunków, tabel, wykresów	
Spis rysunków	437
Spis tabel	438
Spis wykresów	438

Wstęp

Książka ta opisuje konkretny etap rozwoju dyskusji dotyczącej konieczności zreformowania systemu organizacji pracy i redystrybucji dóbr. Analizuję w niej problemy, wyzwania i propozycje rozwiązań, nad którymi debatowano przed wybuchem pandemii COVID-19 w 2020 roku. Doświadczenie pandemii otworzy z pewnością wiele nowych pól do badań, wyostreży też najsłabsze punkty systemu. Nie wiemy jednak jakie długofalowe skutki ono przyniesie. Wiemy natomiast, że w obliczu pandemii zaczęto na szerszą skalę rozważać wdrażanie innowacyjnych rozwiązań społeczno-ekonomicznych, jak na przykład wprowadzenie powszechnego dochodu podstawowego – jednego ze sztandarowych rozwiązań, proponowanych w kontekście zmniejszania negatywnych konsekwencji procesu prekaryzacji pracy¹. Książka ta jest jednak podsumowaniem prowadzonych debat i stanu wiedzy sprzed wstrząsu, jakim była pandemia COVID-19.

¹ Wskazać można chociażby na wypowiedzi o konieczności wprowadzenia powszechnego dochodu podstawowego polityków i polityczek z Hiszpanii, Szkocji czy wysokich urzędników Organizacji Narodów Zjednoczonych. Stanowczy krok w stronę innych rozwiązań uczyniły też władze Portugalii, tymczasowo legalizując status wszystkich nielegalnych emigrantów i emigrantek na jej terenie za: I. Tharoor, *The pandemic strengthens the case for universal basic income*, „The Washington Post”, 10 kwietnia 2020, <https://www.washingtonpost.com/world/2020/04/09/pandemic-strengthens-case-universal-basic-income/>, data dostępu: 10.05.2020; J. Zeballos-Roig, *Spain is moving to establish permanent basic income in the wake of the coronavirus pandemic*, „Business Insider”, 6 kwietnia 2020, <https://www.businessinsider.com/spain-universal-basic-income-coronavirus-yang-ubi-permanent-first-europe-2020-4?r=US&IR=T>, data dostępu: 10.05.2020; *Senior UN official calls for universal basic income to tackle growing inequality*, „UN News”, <https://news.un.org/en/story/2020/05/1063312>, data dostępu: 10.05.2020; A. Peavey, *Economist Thomas Piketty: Pandemic exposes the violence of social inequality*, WLRN, <https://www.wlrn.org/post/economist-thomas-piketty-pandemic-exposes-violence-social-inequality#stream/0>, data dostępu: 10.05.2020; *Portugal Grants Migrants and Asylum Seekers Full Citizenship Rights During COVID-19*

Od kryzysu do kryzysu

Chcąc w jednym zdaniu opisać to, czego dotyczy moja książka uznałabym, że jest to opowieść o relacji na linii pracownica/pracownik–państwo–neoliberalna wizja gospodarki. W największym uproszczeniu *Proces kategoria prekariatu i prekaryzacji pracy* są konsekwencjami globalnych przekształceń systemu organizacji pracy, które zintensyfikowały się w latach 70. XX wieku, a ich skutki na szerszą skalę uwidoczniły się w kolejnych dekadach². Mam na myśli erozję tradycyjnej klasy robotniczej, uelastycznienie zatrudnienia (w tym odchodzenie od tradycyjnych umów o pracę), wzrost skali pracy niematerialnej, automatyzację pracy, postępującą prywatyzację dóbr wspólnych i usług publicznych (niezwykle istotnych z perspektywy komfortu życia i bezpieczeństwa zwykłych ludzi) i szeroko pojęte skutki globalizacji. Choć w perspektywie długofalowej, w porównaniu chociażby z sytuacją społeczeństw industrialnych, zaobserwować można zmniejszenie się skali nierówności (w dostępie do edukacji, dóbr, dochodów, opieki zdrowotnej itp.), to od lat 80. XX wieku w państwach najlepiej rozwiniętych ekonomicznie odnotowujemy znów tendencję wzrostową³. Zmieniła się też podstawa i charakter nierówności (związane ze zmianą społeczną, postępem technologicznym czy globalizacją)⁴. Odnosząc się bezpośrednio do nierówności dochodowych, według danych przedstawionych przez Międzynarodową Organizację Pracy w 2019 roku, na 10% najlepiej zarabiających pracowników i pracownic przypadało 48,9% całkowitych zarobków

Outbreak, „Shengen Visa Info”, 2 kwietnia 2020, <https://www.schengenvisa.info.com/news/portugal-grants-migrants-and-asylum-seekers-full-citizenship-rights-during-covid-19/>, data dostępu: 10.05. 2020; E. A. Roy, *Jacinda Ardern flags four-day working week as way to build New Zealand after Covid-19*, „The Guardian”, 20 maja 2020, <https://www.theguardian.com/world/2020/may/20/jacinda-ardern-flags-four-day-working-week-as-way-to-rebuild-new-zealand-after-covid-19>, data dostępu: 21.05.2020.

² M. Roser, E. Ortiz-Ospina, *Income Inequality*, „Our World in Data”, październik 2016, <https://ourworldindata.org/income-inequality>, data dostępu: 12.01.2019.

³ N. Chomsky, *Because We Say So*, Londyn 2015, s. 145–151; G. Standing, *Plunder of the Commons*, Londyn 2019.

⁴ Jak wskazuje Thomas Piketty, „hiper-nieegalitarystyczna narracja, która przyjęła się po 1980 roku, była po części produktem historii, a zwłaszcza upadku komunizmu. Ale była także owocem ignorancji i dyscyplinarnego podziału w akademii”, za: T. Piketty, *Capital and Ideology*, Cambridge 2020, loc. 157–157.

w perspektywie globalnej⁵. Natomiast najgorzej opłacane 50% pracowników otrzymuje zaledwie 6,4% z tej puli⁶. Alarmujące są też dane Oxfamu: w 2017 roku 82% światowego majątku należało do najbogatszego 1%⁷. Od 2010 roku wielkość majątków miliarderów wzrastała o 13% rocznie, czyli sześć razy szybciej niż płace zwykłych pracowników i pracownic⁸. Wskazuje się więc, że być może nadszedł moment na kolejną korektę systemu redystrybucji dóbr w skali globalnej⁹.

Negatywne skutki zmian w systemie organizacji pracy uwidoczniły się i zintensyfikowały w związku z globalnym kryzysem ekonomicznym z 2008 roku, doprowadzając do załamania gospodarczego i powstania masowych ruchów społecznych¹⁰ oraz do rozpoczęcia szerszej dyskusji nad nowo powstałą kategorią w naukach społecznych: *prekariatem*. Kategoria ta obejmuje wszystkie osoby dotknięte negatywnymi konsekwencjami procesu prekaryzacji pracy, jak elastyczne lub tymczasowe formy zatrudnienia, brak bezpieczeństwa zatrudnienia, eksploatacja czasowa, bezrobocie, płaca poniżej oczekiwań czy praca niezgodna z wykształceniem i aspiracjami. Warto w tym momencie zaznaczyć, że część uczestników i uczestniczek rynku

⁵ N. Chomsky, *Because We Say So*, Londyn 2015, s. 145–151; G. Standing, *Plunder of the Commons*, Londyn 2019.

⁶ *Just 10 per cent of workers receive nearly half of global pay*, „International Labour Organisation”, 4 lipca 2019, https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/news/WCMS_712234/lang-en/index.htm, data dostępu: 10.01.2019; *Income share held by highest 10%*, „Bank Światowy”, <https://data.worldbank.org/indicator/SI.DST.10TH.10>, data dostępu: 10.02.2019; „World Inequality Database”, <https://wid.world>, data dostępu: 10.02.2019.

⁷ *Richest 1 percent bagged 82 percent of wealth created last year – poorest half of humanity got nothing*, „Oxfam”, 22 stycznia 2018, <https://www.oxfam.org/en/press-releases/richest-1-percent-bagged-82-percent-wealth-created-last-year-poorest-half-humanity>, data dostępu: 11.02.2019; *Public good or private wealth? Oxfam briefing paper*, „Oxfam”, styczeń 2019, https://oxfamilibrary.openrepository.com/bitstream/handle/10546/620599/bp-public-good-or-private-wealth-210119-summ-en.pdf?utm_source=indepth, data dostępu: 20.01.2020.

⁸ Ibidem.

⁹ T. Piketty, *Capital and Ideology*, op.cit.

¹⁰ Ruch Indignados w Hiszpanii i Occupy Wall Street w Stanach Zjednoczonych, a następnie innych państwach. Indignados to w tłumaczeniu z języka hiszpańskiego „oburzeni”, w Polsce „ruch Oburzonych”. W książce zdecydowałam się na pisownię Indignados/as ponieważ uwzględnia ona zarówno rodzaj męski, jak i żeński (-os – końcówka świadcząca o rodzaju męskim, -as końcówka świadcząca o rodzaju żeńskim) i tym samym lepiej oddaje spektrum osób ten ruch tworzących.

pracy na elastyczne formy zatrudnienia decyduje się dobrowolnie – praca na etat sprawia, że czują się klaustrofobicznie i nie są w stanie rozwinąć swoich możliwości w pełni. Nie oni są tematem tej książki. Możliwość decydowania o formie swojego zatrudnienia czy czasie przeznaczanym na pracę jest przywilejem. Odnoszę się do znacznie szerszej grupy osób, na których sytuację opisywane procesy oraz niepewne zatrudnienie wpływają negatywnie i zwiększają ich poczucie niepewności – prekarność czy powodują brak perspektyw poprawy swojej sytuacji. Dla wielu osób tradycyjne zabezpieczenia, jak stała pensja, uregulowany czas pracy, okres wypowiedzenia, płatny urlop czy możliwość wykorzystania urlopu rodzicielskiego stały się niedostępnym luksusem.

Pracę nad doktoratem¹¹, będącym podstawą tej książki, rozpoczęłam w 2011 roku, który był cezurą ważną z co najmniej trzech przyczyn. Po pierwsze, w okresie tym na szerszą skalę zaczęto analizować społeczne skutki globalnego kryzysu ekonomicznego i wydarzenia po nim następujące. Choć wiele symptomów załamania pojawiało się już w 2007 roku, za symboliczną datę wystąpienia kryzysu uznano 2008 rok (w książce używam określenia kryzys 2008+). Raport Oxfamu ujawnia, że od czasu kryzysu liczba miliarderów niemal podwoiła się¹². Kryzys 2008+ sprawił również, że rządy wielu państw dotkniętych jego skutkami rozpoczęły wdrażanie cięć wydatków publicznych (polityka zaciskania pasa – *austerity policy*), przy równoczesnym dofinansowywaniu upadających banków (*bailout*). Po drugie, powyższe kwestie stanowiły trzon masowych protestów społecznych po 2011 roku (w tym przede wszystkim działalności ruchu Indignados/as (tłum. Oburzonych) – nazywanego też M-15 lub Movimiento 15-M – w Hisz-

¹¹ Pracę doktorską zatytułowaną *Proces prekaryzacji pracy – nowe kierunki zmian społeczno-gospodarczych w świecie* obroniłam w 2016 roku na Wydziale Nauk Politycznych i Dziennikarstwa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Praca została nagrodzona przez Polskie Towarzystwo Nauk Politycznych pierwszą nagrodą na najlepszą pracę doktorską w dyscyplinie nauk o polityce w 2018 roku; *Pracownicy Instytutu Nauk Politycznych UWM na Kongresie Politologii. Medal dla prof. Arkadiusza Żukowskiego*, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, <http://wns.uwm.edu.pl/en/node/1236>, data dostępu: 10.01.2019.

¹² *Billionaire fortunes grew by \$2.5 billion a day last year as poorest saw their wealth fall*, „Oxfam”, 22 stycznia 2019, <https://www.oxfam.org/en/press-releases/billionaire-fortunes-grew-25-billion-day-last-year-poorest-saw-their-wealth-fall>, data dostępu: 12.01.2020.

panii czy Occupy Wall Street, który powstał w Stanach Zjednoczonych). Szacuje się, że w samej Hiszpanii w protestach w 2011 roku wzięło udział ponad osiem milionów osób¹³. Po trzecie, zintensyfikowała się wówczas debata akademicka i społeczna na temat przemian społeczno-ekonomicznych, spowodowanych kryzysem 2008+ oraz postępującymi od lat 70. XX wieku zmianami w systemie organizacji pracy. Centralnymi punktami dla tych rozważań były pojęcia: *proces prekaryzacji pracy*¹⁴, *prekariat*¹⁵ i pojęcie pomocnicze: *prekarność*¹⁶. Do ich spopularyzowania doszło w 2011 roku za sprawą publikacji książki profesora Guya Standinga *Prekariat. Nowa niebezpieczna klasa*.

Pracując nad doktoratem, a później książką, miałam okazję przyglądać się temu, jak idee i rozwiązania dotyczące zwalczania negatywnych skutków procesu prekaryzacji pracy przenikały do polityki głównego nurtu i świadomości społecznej¹⁷. Chociaż na początku 2011 uznawano je za utopijne, okazało się, że zmiana myślenia jest możliwa – potrzebuje jednak jasno przedstawionych postulatów, zaangażowania i czasu. Okazało się również, że problemy wynikające z niedomagań współczesnych systemów organi-

¹³ W książce masowe wystąpienia społeczne na fali kryzysu ekonomicznego 2008+ nazywam też ruchami społecznymi, odnosząc się do definicji zakładającej, że ruch społeczny jest to „celowa działalność na dużą skalę większej lub mniejszej części członków społeczeństwa, nie mieszcząca się, przynajmniej początkowo, w istniejących ramach instytucjonalnych”, za: *Encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/ruchy-spoeczne;3969808.html>, data dostępu: 10.02.2020.

¹⁴ Proces polegający na uelastycznianiu form zatrudnienia i zmniejszania skali bezpieczeństwa zatrudnienia, wpływający na pogłębiające się poczucie niepewności i frustracji uczestników i uczestniczek rynku pracy i braku sprawstwa pracowników i pracownic funkcjonujących na rynku pracy.

¹⁵ Spopularyzowana przez Guya Standinga kategoria opisująca osoby objęte negatywnymi skutkami przemian współczesnego systemu organizacji pracy, przede wszystkim tymi, które wzmagają w nich poczucie niepewności i braku bezpieczeństwa. Zob. G. Standing, *Prekariat. Nowa, niebezpieczna klasa*, Warszawa 2014, s. 76.

¹⁶ Pojęcie stosowane w kontekście opisanego niepewnej kondycji współczesnych uczestników globalnego rynku pracy.

¹⁷ Wskazać można chociażby na frakcję Berniego Sandersa w Partii Demokratycznej czy hiszpańską partię Podemos, które bezpośrednio nawiązują do spuścizny ruchów społecznych Indignados/as i Occupy Wall Street lub ugrupowania, które do tej spuścizny nawiązują częściowo, jak grecka Syriza czy włoski Ruch Pięciu Gwiazd i inne (więcej w rozdziale 5). Do spuścizny ruchów Indignados/as i Occupy Wall Street nawiązuje bezpośrednio również polska partia Razem.

zacji pracy skupiają się jak w soczewce podczas globalnych wstrząsów ekonomicznych – pokazał to kryzys 2008+, a obecnie (w trakcie pisania tych słów) ilustrują to skutki globalnej pandemii Covid-19. W takich sytuacjach grupa zwana prekariatem i wyzwania z nią związane stają się jeszcze bardziej widoczne.

Moja książka jest próbą całościowego podsumowania debaty akademickiej, społecznej, a w dłuższej perspektywie także politycznej, toczącej się przez co najmniej dekadę: w latach 2008–2018. W pracy zmieściłam też omówienie genezy omawianych procesów i liczne aktualizacje odnoszące się do wydarzeń, które miały miejsce po 2018 roku. Zdając sobie sprawę z tego, iż nie byłam w stanie przeanalizować wszystkich płaszczyzn, oddaję w ręce czytelniczek i czytelników solidną porcję danych i analizę tematu, i tym samym jedno z nielicznych tak kompleksowych jego opracowań.

Wybrane konteksty

Proces prekaryzacji pracy i prekariat uznaje się za kategorie globalne, jednak zarówno we wczesnym stadium debat, jak i po 2011 roku głównym punktem odniesienia dla rozważań na ich temat były przede wszystkim państwa najlepiej rozwinięte gospodarczo¹⁸. Chociaż podejmowano próby nadania im uniwersalnego charakteru, analizowania tych zjawisk w skali ogólnosiwiatowej, należy zauważyć, że sytuacja pracowników i pracownic różni się znacząco w zależności od regionu. Trudno jest porównywać sytuację pracownicy szwalni w Bangladeszu z położeniem pracownika umysłowego w Hiszpanii, zatrudnionego na umowie śmieciowej. Ich sytuacja wyjściowa, kontekst w jakim są osadzeni, ale także problemy dnia codziennego i możliwości są diametralnie różne. Zestawienie ze sobą tak różnych

¹⁸ Na potrzeby pracy państwa najlepiej rozwinięte definiuję za Międzynarodową Organizacją Pracy. Obejmuje ona 37 krajów, w tym: Austrię, Belgię, Bułgarię, Chorwację, Cypr, Czechy, Danię, Estonię, Finlandię, Francję, Grecję, Hiszpanię, Holandię, Irlandię, Litwę, Luksemburg, Łotwę, Malte, Niemcy, Polskę, Portugalię, Rumunię, Słowację, Słowenię, Szwecję, Węgry, Włochy, Wielką Brytanię, Islandię, Norwegię, Szwajcarię oraz Stany Zjednoczone, Australię, Izrael, Japonię, Kanadę i Nową Zelandię, za: *Global Employment Trends 2014*, „International Labour Organisation”, 3 lutego 2014, <http://www.ilo.org/global/research/global-reports/global-employment-trends/2014>, data dostępu: 12.04.2016.

kontekstów jest zadaniem ambitnym, mogącym równocześnie prowadzić do wielu nieścisłości. Odbiega też od głównej tematyki tej książki. Mając więc na uwadze fakt, że proces prekaryzacji pracy i kategoria prekariatu wpisane są w trajektorie globalnych przemian ekonomiczno-społecznych, za punkt odniesienia uznałam kontekst państw najlepiej rozwiniętych gospodarczo (głównie państw Unii Europejskiej przed brexitem i Stanów Zjednoczonych). Problemy, wyzwania i uwagi krytyczne związane z analizą tematu w perspektywie globalnej zamieściłam w rozdziale 4.

Lista punktów krytyki wobec dominujących opracowań na temat procesu prekaryzacji pracy jest zresztą znacznie dłuższa. Wskazywano, że najważniejsze analizy akademickie na tym polu (w tym książki Guya Standinga czy teksty Zygmunta Baumana) w niewystarczającym stopniu odnosiły się do nierówności i wykluczeń generowanych przez płęć. Podkreślano, że w zbyt małym stopniu uwzględniono perspektywę postkolonialną. Pojawiały się też głosy, że w kontekście globalnym, jak i historycznym (choćby w porównaniu z sytuacją dziewiętnasto- czy wczesnodwudziestowiecznego proletariatu) kategoria prekariatu to krótka, elitarystyczna opowieść o pokoleniu roszczeniowych *millenialsów*¹⁹ z państw najlepiej rozwiniętych gospodarczo lub – w najlepszym razie – opowieść o zderzeniu priorytetów, oczekiwań i aspiracji millenialsów z podejściem pokolenia ich rodziców czy tzw. *boomersów*²⁰.

Jestem świadoma niekompletności opracowań dotyczących procesu prekaryzacji pracy i prekariatu. Co więcej, zgadzam się z większością osi krytyki. Uważam jednak, że narracje, debaty i badania dotyczące procesu prekaryzacji pracy, prekariatu i prekarności zdołały na stałe zmienić to, jak myślimy i mówimy o pracy oraz globalnym kapitalizmie.

¹⁹ *Millenials*, zwani też *Pokoleniem Y* – osoby, które przyszły na świat w latach 80. i 90. XX wieku lub w pierwszych latach XXI wieku. Millenialsy płynnie poruszają się w świecie nowych technologii i komunikacji cyfrowej.

²⁰ *Boomers*, *boomers*, *baby boomers* – osoby urodzone w latach po drugiej wojnie światowej, kiedy nastąpił tymczasowy znaczny wzrost liczby urodzeń.

Rozwój debaty

Przyglądając się genezie terminu *prekarność* dotrzemy do anglojęzycznego wyrazu *precarity* lub francuskiego *precarité*, pochodzących od „łacińskiego rdzenia *caritas* (miłosierdzie, miłość do bliźniego, troska) opisującego kondycję czegoś (lub kogoś), o co *trzeba się zatroszczyć*”²¹. Słowo *prekariat* to z kolei połączenie terminów *precarité* i *proletariat*. W wymiarze społeczno-politycznym kategorie te odnoszą się do coraz szerzej dyskutowanych konsekwencji „życia i pracy w warunkach bez zabezpieczeń”²², zestawianych z krótkim okresem stabilnej pozycji klasy robotniczej w państwach najlepiej rozwiniętych gospodarczo²³ w okresie tak zwanego zaawansowanego fordyzmu. Pojęcie prekaryzacji pracy, prekarności i prekariatu doczekały się kilku fal wzmożonego zainteresowania. **Pierwszą**, czyli czas, w którym pojęcia prekarności i prekaryzacji pracy pojawiły się na gruncie nauk społecznych, możemy wiązać z rewolucją intelektualną 1968 roku i działalnością włoskich marksistów autonomistycznych w latach 70. ubiegłego wieku. Wówczas coraz częściej pytano o to czy możliwe jest wyjście poza kapitalistyczny system organizacji pracy. **Druga fala** to schyłek lat 80. oraz lata 90. XX wieku, kiedy powszechne było przekonanie, iż ruchy pracownicze znalazły się w głębokim kryzysie. Za przyczynę takiego stanu rzeczy uznawano zmniejszenie się liczby protestów strajkowych, zmniejszenie się skali działalności związków zawodowych oraz zmniejszanie się płac realnych i szeroko pojęty wzrost niepewności zatrudnienia²⁴. Przeświadczenie o impasie ruchów pracowniczych spowodowało spadek liczby naukowych analiz związanych z tym tematem. Równocześnie jednak coraz więcej uwagi poświęcano debacie na temat pracy niematerialnej jako systematycznie dominującej proces produkcji. W tym okresie działalność rozpoczęły także grupy aktywistyczne (jak Chainworkers czy Precarias a la

²¹ J. Sowa, *Prekariat – globalny proletariat w epoce pracy niematerialnej*, [w:] *Robotnicy opuszczają miejsca pracy*, red. J. Sokołowska, Łódź 2010.

²² The Frassianto Network, *Precarious, Precarisation, Precariat?*, „Metamute”, 9 stycznia 2006, <http://www.metamute.org/editorial/articles/precarious-precarisation-precariat>, data dostępu: 17.03.2011.

²³ Zob. przypis 18, s. 16.

²⁴ B. Silver, *Globalny proletariat*, Warszawa 2009, s. 24.

deriva, inicjatywa EuroMayDay i inne), które dokonały pierwszych symbolicznych przedstawień prekariatu i przeniesienia tego pojęcia (jak i pojęć pokrewnych) do szerszej świadomości społecznej. **Trzecia fala** zainteresowania rozpoczęła się w 2011 roku, za sprawą wspomnianej już publikacji głośnej książki profesora Guya Standinga. Wówczas na szeroką skalę rozpoczęto dyskusję nad kategorią prekariatu, która dołączyła do debat i badań dotyczących procesu prekaryzacji pracy. Równocześnie konsekwencje kryzysu ekonomicznego 2008+ oraz pojawienie się masowych ruchów protestu, takich jak Indignados/as czy Occupy Wall Street nadały pojęciu prekariatu większego rezonansu społecznego.

Proces prekaryzacji pracy, prekariat i prekarność – podstawowe znaczenie pojęć

Proces *prekaryzacji pracy*, czyli wzrost niepewności (*prekarności*) zatrudnienia i niestabilnej pozycji uczestników i uczestniczek rynku pracy najczęściej wiązany jest z postępującą rewolucją technologiczną, wzrostem znaczenia pracy niematerialnej oraz zmniejszania się zasobu lub skali stosowania prawnych zabezpieczeń pracowników i pracownic. Kategoria *prekariatu* definiowana jest jako nowo powstała, odrębna grupa socjoekonomiczna, którą scala niestabilna pozycja na rynku pracy, brak zatrudnienia czy praca poniżej aspiracji związanych ze zdobytym wykształceniem. Prekariat nazywano zarówno klasą społeczną „in statu nascendi”²⁵, jak i „nie-klasą”²⁶; spuścizną proletariatu a „zarazem jego zaprzeczeniem”. Jak przekonywali Guy Standing, Judith Butler czy Franco „Bifo” Berardi cechami pozwalającymi zdefiniować prekariat są brak trwałej tożsamości opartej na pracy oraz poczucie niepewności, gniewu i alienacji. Niekiedy łączono tę kwestię również z brakiem kontroli nad własną pracą w zakresie między innymi wykorzystania i rozwoju umiejętności, zarządzania czasem pracy, intensywności pracy, wyposażenia czy surowców. Ponadto grupę tę cechuje

²⁵ G. Standing, *Prekariat. Nowa niebezpieczna klasa*, op.cit.

²⁶ Z. Bauman, *O nie klasie prekariuszy*, „Dziennik Opinii”, 14 lipca 2011, <http://www.krytykapolityczna.pl/Opinie/BaumanNie-klasieprekariuszy/menuid-431.html>, data dostępu: 25.11.2011.

osłabione poczucie pamięci społecznej (wpływającej na poczucie przynależności i osadzenia w konkretnej grupie społecznej), a często również brak solidarności i wizji przyszłości. Można to wiązać z powstaniem zjawiska, jakie nazwano „sprekaryzowanym umysłem”, zwłaszcza w odniesieniu do przedstawicieli i przedstawicielek młodego pokolenia. Pojęcie pomocnicze dla tych rozważań, czyli *prekarność* można definiować jako eskalację poczucia nieprzewidywalności lub zależności, która jest różnie rozłożona w całym społeczeństwie.

W książce przeanalizowane zostały również idee, kluczowe koncepcje i postulaty ruchów społecznych, nawiązujących do sytuacji prekariatu: Indignados/as i Occupy Wall Street. Zdaniem Guya Standinga osoby biorące udział w protestach można uznać za przedstawicieli i przedstawicielki najbardziej progresywnej i konstruktywnie działającej frakcji prekariatu – *frakcji transformacyjnej*²⁷. Grupa ta, zdaniem Standinga, składa się głównie z osób wykształconych, dotkniętych prekarną sytuacją na rynku pracy. Poza frakcją transformacyjną Standing wskazuje na *atawistów*, czyli osoby najczęściej słabo wykształcone, reagujące na prawicowy populizm między innymi z powodu braku progresywnej agendy, która docierałaby do ich aspiracji oraz *nostalgistów*, złożonych najczęściej z migrantów i migrantek. Duża część tej pracy, jak i opracowań na których się opiera poświęcona jest działalności transformacyjnej frakcji prekariatu.

Konstrukcja książki

Ważnym elementem rozważań na temat procesu prekaryzacji pracy jest również kwestia uzyskiwania przez prekariat podmiotowości politycznej. Zdaniem Guya Standinga proces ten ma przebiegać w trzech fazach: 1) rozpoznania (*recognition*), 2) reprezentacji (*representation*) i 3) ponownego zaangażowania politycznego (*political re-engagement*)²⁸. Rozpoznanie związane jest z poszukiwaniem wspólnych idei, symboli i podstaw zbiorowej tożsamości; reprezentacja to zdolność do sformułowania zbiorowego przesłania

²⁷ G. Standing, *The precariat and the class struggle*, „GuyStanding.com”, http://www.guystanding.com/files/documents/Precariat_and_Class_Struggle_final_English.pdf, s. 10, op.cit., s. 4–6, data dostępu: 14.07.2014.

²⁸ Ibidem, s. 10.

i postulatów, mogących wywierać realny wpływ na organy państwowe i aktorów politycznych, jak i niektóre działania globalne; ponowne zaangażowanie polityczne to moment, w którym dana grupa zyskuje podmiotowość polityczną. Podział ten wykorzystałam przy pracy nad strukturą książki. Fazę rozpoznania powiązałam ze wstępnym etapem analiz dotyczących procesu prekaryzacji pracy, prekariatu i prekarności na kanwie akademickiej, oraz z działalnością mniejszych, pionierskich ruchów społecznych (jak EuroMayDay) w pierwszej dekadzie XXI wieku (rozdział 1)²⁹. Działania masowych ruchów protestu, jak Indignados/as i Occupy Wall Street powiązałam głównie z fazą reprezentacji³⁰. Przyczyną sprzeciwu tysięcy protestujących w Hiszpanii i Stanach Zjednoczonych były przede wszystkim skutki globalnego kryzysu ekonomicznego 2008+ (omówione w rozdziale 2) oraz brak zaufania dla tradycyjnych instytucji politycznych, brak poczucia reprezentacji politycznej oraz nierówności społeczne, ekspansywność korporacji oraz banków oraz nadmierny wpływ bankierów, menedżerów wielkich korporacji oraz lobbystów na politykę. Zarówno przedstawicielkom i przedstawicielom ruchu Indignados/as czy Occupy Wall Street, jak i niektórym badaczkom i badaczom udało się stworzyć lub rozwinąć szereg rozwiązań dotyczących zwalczania negatywnych skutków procesu prekaryzacji pracy (co omówiłam w rozdziale 3). Polityczne i praktyczne zastosowanie postulatów, idei i rozwiązań wytworzonych zarówno na polu akademickim, jak i w toku działań ruchów społecznych powiązałam natomiast z częściowym wkroczenia w fazę ponownego zaangażowania politycznego (przedmiot analizy w rozdziale 5).

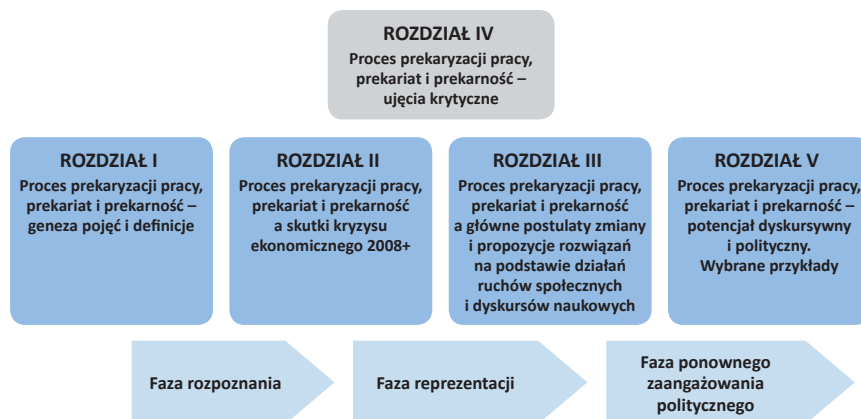
Ważnym elementem rozważań w niniejszej pracy są także spojrzenia krytyczne. Badacze i badaczki, jak Richard Seymour, Silvia Federici, Isabell

²⁹ Analiza ramowa (*frame analysis*) wykorzystywana jest w celu wskazania najważniejszych postulatów, idei i propozycji charakterystycznych dla danych ruchów społecznych, za: C. Scholl, *Europe as contagious space. A crossborder diffusion through EuroMayDay and climate justice movements*, w: *Understanding European Movements. New social movements, global justice struggles, anti-austerity protests*, red. C. Flesher Fominaya i L. Cox, Nowy Jork 2013, s. 131; D. Della Porta, M. Diani, *Social Movements. An Introduction*, Oxford 2006, s. 186.

³⁰ C. Scholl, *Europe as contagious space. A crossborder diffusion through EuroMayDay and climate justice movements*, op. cit., s. 186.

Lorey, Angela Mitropoulos czy Rolando Munck, Jan Breman i Franco „Bifo” Berardi wskazują na wiele punktów, w których między innymi refleksja spopularyzowana przez Guya Standinga czy wcześniejsze dociekania (m.in. Antonio Negriego, Michaela Hardta oraz Paolo Virno) są niekompletne. Najwięcej wątpliwości budzą niejasne ramy kategorii prekariatu, brak odpowiednio wnikliwej analizy z perspektywy płci, skupianie się na sytuacji najbardziej rozwiniętych państw kapitalistycznych, perspektywa elitarystyczna (również w kontekście składu grup protestujących w ramach ruchów społecznych Indignados/as i Occupy Wall Street) oraz mało precyzyjna diagnoza i proponowane rozwiązania. Wiele uwagi poświęcono też udowodnianiu wtórności kategorii procesu prekaryzacji pracy, prekarności i prekariatu oraz dyskusjom i wątpliwościom względem umieszczenia prekariatu w porządku klasowym (koncepty krytyczne zostały omówione w rozdziale 4).

Rysunek 1.

Konstrukcja książki a proces zyskiwania podmiotowości przez prekariat (opracowanie: E. Kania)

Do analizy zawartej w tej książce wykorzystałam konstrukcję badawczą, jaką zaproponował Christian Scholl. Posługując się analizą ramową (*frame analysis*) wyodrębnił on sieć idei, postulatów i rozwiązań wspólnych dla działań ruchów społecznych, odnoszących się krytycznie do wzrostu nie-

pewności związanej z procesem prekaryzacji pracy³¹. Wspólną oś dla tych postulatów określił on mianem ramy prekarności (*precarity frame*). Wskazywał, że chociaż nagłośnienie i popularyzację tych postulatów można wiązać z działalnością ruchów społecznych powstałych na fali kryzysu ekonomicznego 2008+ (Indignados/as czy Occupy Wall Street), to genezy ramy prekarności należy dopatrywać się już w działaniach inicjatyw społecznych (jak na przykład EuroMayDay) w pierwszej dekadzie XXI wieku. Interesującym podejściem jest również analizowanie rezultatów działań frakcji politycznych łączonych z tym nurtem (Podemos, M15, Democrats for Sanders i Bernie Sanders) przez pryzmat populistycznej interpelacji i antypolityki. Pojęcie antypolityki, odnosi się do krytycznego podejścia do ukonstytuowanego establishmentu politycznego. Można zwrócić uwagę na trzy naczelne komponenty antypolityki: 1) odwoływanie się do powszechnych odczuć zwyczajnych ludzi, związane z ich poczuciem oderwania i braku reprezentacji na scenie politycznej; 2) podkreślanie sprzeczności na linii elity oraz 3) spójną strategię prowadzącą do zmiany społecznej³². Natomiast kategorię populistycznej interpelacji, w kontekście wzrostu prekariatu, opisał Richard Seymour. Jest to proces upodmiotowienia, opierający się na przynależności do ludu, wpływający również na tworzenie się tożsamości zbiorowej, zatomizowanych wcześniej i znajdujących się na peryferiach społeczeństwa jednostek³³. Polityczny rezonans postulatów związanych z ramą prekarności można analizować w kontekście działań partii Podemos, frakcji Berniego Sandersa, polskiej Partii Razem i kilku innych ugrupowań.

Na decyzję o rozpoczęciu badań i analizy procesu prekaryzacji pracy, prekarności i wzrostu prekariatu wpłynęła też jego innowacyjność – zarówno na polskim, jak i zagranicznym gruncie naukowym nie został wyczerpująco opisany. Wkład w rozwój rodzimych badań nad procesem prekaryzacji

³¹ C. Scholl, *Europe as contagious space. A crossborder diffusion through EuroMayDay and climate justice movements*, op.cit., s. 186.

³² E. Humprey, T. Tietze, *Anti-politics: Elephant in the room*, „Left Flank”, 31 listopada 2013, <http://left-flank.org/2013/10/31/anti-politics-elephant-room/>, data dostępu: 21.04.2016.

³³ Pojęcie to wykorzystuje w swoich pracach Guy Standing w celu opisanie zwiększającej się liczby prekariuszek i prekariuszy.

pracy miał prof. Zygmunt Bauman oraz dr Jan Sowa i – w perspektywie feministycznej dr Iza Desperak. Ciekawe spojrzenie, w perspektywie globalnej, przedstawił też Jarosław Urbański.

Ramy czasowe

W książce wybrałam trzy główne cezury. Pierwsza dotyczy genezy i ewolucji omawianych kategorii. Wymagało to przytoczenia historycznych źródeł, sięgających początku XX wieku, a następnie przeanalizowania przemian w systemie organizacji pracy lat 70. XX wieku. Uwagę zwróciłam również na okres konstituowania się ramy prekarności, czyli lata 2000–2006 – czas działalności pionierskich inicjatyw i ruchów społecznych nawiązujących do ramy prekarności. Najobszerniejszą część pracy poświęciłam zjawiskom i procesom zachodzącym w latach 2008–2018, zaktualizowanym o informacje o wydarzeniach mających miejsce do 2020 roku i w pierwszych jego miesiącach³⁴.

Cele pracy, hipotezy i pytania badawcze

Głównym celem książki jest zbadanie wpływu procesu prekaryzacji pracy oraz kategorii prekariatu i prekarności na zmiany w płaszczyźnie świadomości społecznej i upodmiotowienia politycznego uczestników i uczestniczek rynku pracy, w państwach najlepiej rozwiniętych ekonomicznie³⁵ na początku XXI wieku, zwłaszcza w latach 2008–2018³⁶.

Kategorie procesu prekaryzacji pracy, prekariatu i prekarności analizie poddałam w oparciu o następujące hipotezy badawcze: 1) proces prekary-

³⁴ W pracy doktorskiej analizowałam wydarzenia na przestrzeni lat 2008–2016.

³⁵ Zob. przyp. 18. s. 16.

³⁶ W celu uściślenia powyższego celu przyjąłam siedem celów szczegółowych: 1) analiza genezy procesu prekaryzacji pracy i jego związku z przemianami globalnymi; 2) ukazanie skali i skutków społecznych procesu prekaryzacji pracy; 3) zbadanie związków nasilenia się procesu prekaryzacji pracy i wzrostu prekariatu ze skutkami ekonomiczno-społecznymi kryzysu gospodarczego z 2008 roku; 4) wykazanie powiązania analizowanych zmian z pojawieniem się masowych ruchów protestu; 5) zbadanie procesu upodmiotowienia politycznego w oparciu o postulaty i rozwiązania połączone z kategorią prekaryzacji pracy, prekarności i prekariatu; 6) wskazanie wykluczających wymiarów opracowań dotyczących procesu prekaryzacji pracy; 7) zaproponowanie potencjalnych scenariuszy dalszej ewolucji badanych procesów.

zacji pracy związany jest z procesem globalizacji ekonomicznej, rewolucją technologiczną oraz pojawieniem się form niestabilnego zatrudnienia; 2) prekariat jest kategorią społeczną, będącą efektem procesu prekaryzacji pracy, jednak nie może być analizowany w kategoriach klasowych; 3) postulaty, idee i rozwiązania tworzone w oparciu o ramę prekarności zyskały znaczący rozgłos po kryzysie ekonomicznym z 2008 roku, w związku z działalnością ruchów społecznych jak Indignados/as i Occupy Wall Street; 4) ewolucja postulatów, idei i rozwiązań tworzonych w oparciu o ramę prekarności postępowała równolegle do dyskusji i tworzenia rozwiązań na kanwie akademickiej; 5) w związku z odmienną specyfiką rynków pracy i doświadczeń historycznych w różnych państwach proces prekaryzacji pracy, prekarność i prekariat to pojęcia analizowane najczęściej przez pryzmat państw najlepiej rozwiniętych; 6) w perspektywie globalnej proces prekaryzacji pracy, prekarność i prekariat nie są zjawiskami wyjątkowymi – niepewność i brak bezpieczeństwa zatrudnienia na stałe wpisane są w sytuację dużej części siły roboczej z państw rozwijających się; 7) pojęcia te opisują również warunki, w jakich w perspektywie ciągłej funkcjonują kobiety na rynku pracy; 8) postulaty, idee i rozwiązania tworzone w oparciu o ramę prekarności mogą zaistnieć w przestrzeni politycznej, w oparciu między innymi o mechanizmy antypolityki i populistycznej interpelacji.

Weryfikacja hipotez przebiegała w oparciu o następujące pytania badawcze: 1) Co oznacza proces prekaryzacji pracy? 2) Jaka jest geneza procesu prekaryzacji pracy? 3) Jakie czynniki w największym stopniu wpłynęły na proces prekaryzacji pracy? 4) W jaki sposób definiowane są pojęcia prekarności i prekariatu? 5) Czy prekariat można analizować w kategoriach klas społecznych? 6) Jaki jest wpływ kryzysów ekonomicznych na proces prekaryzacji pracy? 7) Jaki jest wpływ pojęć: proces prekaryzacji pracy, prekariat i prekarność na powstanie i działalność ruchów społecznych? 8) Jaki potencjał polityczny mają ich postulaty i propozycje zmian? 9) Czy prekariat jest kategorią globalną? 10) Czy proces prekaryzacji pracy, prekarność i prekariat są kategoriami inkluzywnymi? 11) Czy proces prekaryzacji pracy, prekarność i prekariat odnoszą się do wielowymiarowych wykluczeń (płeć, miejsce pochodzenia, klasa)? 12) Czy proces prekaryzacji pracy, prekarność i prekariat to kategorie innowacyjne? 13) Jakie rozwią-

zania proponowane są w kontekście zmniejszenia skutków procesu prekaryzacji pracy i wzrostu prekariatu? 14) Jakie są scenariusze dla politycznego wykorzystania powstałych propozycji?

Metody badawcze

W pracy wykorzystałam następujące metody badawcze: 1) metoda wyjaśniania genetycznego – została wykorzystana w rozdziale pierwszym dla ukazania ewolucji procesu prekaryzacji pracy. W mniejszym stopniu była również przydatna do zbadania genezy działań ruchów społecznych w rozdziale drugim i trzecim oraz ugrupowań politycznych w rozdziale piątym; 2) metoda analizy treści – duża część pracy poświęcona została zarówno analizie treści manifestów, odezw i założeń programowych opisywanych ruchów społecznych i organizacji politycznych. Analizowałam też przekazy medialne dotyczące opisywanych zagadnień; 3) metoda statystyczna – została wykorzystana do przeanalizowania danych udostępnionych przez Międzynarodową Organizację Pracy, Międzynarodowy Fundusz Walutowy i Eurostat i inne, w celu zilustrowania skali omawianych procesów i przemian ekonomiczno-społecznych; 4) metoda porównawcza została wykorzystana w rozdziale trzecim, w celu wykazania różnic i podobieństw postulatów poszczególnych grup protestu. Metoda ta posłużyła też do dokonania różnic i podobieństw stanowisk teoretycznych dotyczących procesu prekaryzacji w rozdziale trzecim i czwartym oraz ich politycznego wymiaru w rozdziale piątym; 5) metoda budowy scenariuszy – w zakończeniu pracy zastosowano dostosowaną do specyfiki dysertacji metodę budowy scenariuszy opracowaną przez redakcję czasopisma naukowego „R/evolutions: Global Trends and Regional Issues”, które miałam przyjemność współtworzyć³⁷.

³⁷ Metoda ta inspirowana jest pracami National Bureau of Asian Research Fransa Berkhouta i Julii Hertin. Polega na określeniu kluczowych zmiennych wpływających na kierunek ewolucji badanego zjawiska (zmiennych pierwotnych). Następnie, dla każdego czynnika zostaje wyznaczony zbiór wskaźników (zmiennych wtórnych) określających kierunek oddziaływania danej zmiennej. Rezultatem tego działania jest stworzenie zestawu scenariuszy uwzględniających różne warianty oddziaływania zmiennych. Więcej: „R/evolutions: Global Trends and Regional Issues”, www.revjournal.org, data dostępu: 10.05.2019.

Literatura i źródła

Kluczową dla zrozumienia kategorii procesu prekaryzacji pracy, prekarności i prekariatu była dla mnie książka Guya Standinga: *Prekariat. Nowa niebezpieczna klasa* oraz późniejsza publikacja tego samego autora: *Karta Prekariatu*. Znaczącą część swoich rozważań oparłam również na bogatej literaturze przedmiotu, dotyczącej przemian w obrębie kapitalistycznego systemu organizacji pracy. W tym celu wykorzystałam między innymi prace André Gorza, Pierre Bourdieu, Franco „Bifo” Berardiego, Antonio Negriego, Michaela Hardta czy Paolo Virno. Definiując pojęcia *procesu prekaryzacji pracy*, *prekarności* i *prekariatu*, poza pracami Guya Standinga opierałam się również na spojrzeniu zaproponowanym przez Judith Butler („Ramy wojny”, „For and Against Precarity”), Zygmunta Baumaną (*O nie klasie prekariuszy*) i wielu innych.

W celu analizy genezy i społecznych skutków kryzysu ekonomicznego 2008+ odwoływałam się między innymi do prac Roberta Skidelskiego, Josepha Stiglitz, Paula Krugmana oraz Władysława Szymanskiego. Niezwykle istotne były również opracowania dotyczące działalności ruchów społecznych, zarówno w początkowej fazie kształtowania się ramy prekarności (EuroMayDay), jak i po 2011 roku (Indignados/as, Occupy Wall Street). Można tu wskazać na niezwykle interesującą pozycję *Understanding European Movements. New social movements, global justice struggle, anti-austerity protest* red. C. Flesher Fominaya, L. Cox. Ważne były również opisy działalności ruchu Occupy Wall Street, w tym: M. Gould-Wartofsky, *The Occupiers. The Making of the 99 Percent Movement*; E. Earle, *A Brief History of Occupy Wall Street; This Changes Everything. Occupy Wall Street and the 99% Movement*; red. S. van Gelder; *Writers for the 99%, „Occupying Wall Street”*; T. Glitin, *Occupy Nation, The Roots, the Spirit and the Promise of Occupy Wall Street*. Szersze spojrzenie na spuściznę ruchu zaprezentowano w pracy N. Chomsky, *Occupy. Reflections on Class War, Rebellion and Solidarity*. W trakcie analizy krytycznej niezwykle ważne były dla mnie teksty między innymi Silvii Federici, Richarda Seymoura, Jana Bremana i Rolando Muncka (S. Federici, *Prekariat. Perspektywa feministyczna*; R. Seymour, *Concept Of The ‘Precariat’ And Its Misuses*; J. Breman, *A Bogus Concept?*; R. Munck, *The Precariat: a view from the South*).

Wykorzystałam też wiele opracowań i tekstów prasowych, zaczerpniętych zwłaszcza z takich periodyków, jak „The Economist”, „The Guardian” i „Financial Times”. Istotnym punktem odniesienia były też bazy danych udostępnione przez Międzynarodową Organizację Pracy, Międzynarodowy Fundusz Walutowy, Eurostat i Organizację Współpracy Gospodarczej i Rozwoju. Pomogły mi one w uchwyceniu szerszych procesów, związanych ze wzrostem prekariatu. Nieocenionym źródłem były też bezpośrednie zapisy działalności ruchów Occupy Wall Street i Indignados/as, w postaci manifestów tychże oraz programy partii politycznych nawiązujących do ich działań.

Ważnym źródłem był też numer czasopisma „R/evolutions; Global Trends and Regional Issues” poświęcony kategoriom procesu prekaryzacji pracy i prekariatu. Będąc równocześnie redaktorką tematyczną tego numeru miałam okazję przeprowadzić, wykorzystane w niniejszej pracy, rozmowy między innymi z autorami koncepcji prekariatu Guyem Standingiem, Judith Butler i Zygmuntem Baumanem, które zamieściłam w części uzupełniającej tej książki.

ELIZA KANIA

doktor nauk społecznych w dyscyplinie nauki o polityce (Wydział Nauk Politycznych i Dziennikarstwa, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu), od roku 2019 pracuje na Brunel University London oraz dla Political Studies Review. Naukowo zajmuje się procesem prekaryzacji pracy i emancypacyjnymi ruchami społecznymi. Pasjonatka komunikacji wizualnej, również w zakresie zwiększania zasięgu badań naukowych. Więcej: elizakania.com

**DODATEK: WYWIADY Z PROF. ZYGMUNTEM BAUMANEM,
PROF. JUDITH BUTLER I PROF. GUYEM STANDINGIEM**

Książka ta jest analizą relacji na linii pracownica/pracownik – państwo – neoliberalna wizja gospodarki. Dotyczy konsekwencji kryzysu ekonomicznego z 2008 roku, masowych protestów społecznych (ruch Indignados/as i Occupy Wall Street), ekspansji form niestabilnego zatrudnienia, a przede wszystkim, nowo powstałej kategorii społecznej: prekariatu. Proces prekaryzacji pracy oraz kategoria prekariatu są efektami globalnych przekształceń systemu organizacji pracy, które przyspieszyły w latach 70. XX wieku, a ich skutki uwidoczniły się w kolejnych dekadach i dotyczą znaczącej grupy pracowników i pracownic na całym świecie. Autorka opisuje konkretny etap rozwoju dyskusji na temat konieczności zreformowania systemu organizacji pracy i redystrybucji dóbr. Książka zawiera również analizę efektów politycznych opisywanych debat i procesów.

ISBN 978-83-8180-406-6

**POLSKIE TOWARZYSTWO
NAUK POLITYCZNYCH**
POLISH POLITICAL SCIENCE ASSOCIATION

